

показує досвід двох останніх років, Мінські угоди навряд чи можна назвати вирішенням «української кризи», оскільки вони не влаштовують загалом ані Україну, ані сепаратистів. Автор також згадує про дії Заходу щодо України, вказує на роль санкцій, які ввели країни ЄС та США проти Росії, а також звертає увагу на вимоги, що їх висувають західні партнери до України – економічні та політичні реформи, на які не завжди легко погоджуються українські політики. Це вказує на ще одну важливу проблему – досить складно реформувати систему, яка потерпає від корупції та застарілих методів управління, навіть якщо революції приводять до швидкої зміни режимів, як, наприклад, під час Помаранчевої революції. Після Євромайдану Україна постала перед ще складнішими випробуваннями, ніж після революції 2004 року. Якщо в першому «постмайданному» скликанні Кабінету міністрів, наприклад, ми бачили багато нових людей, то до 2017 року багато хто з цих нових лідерів покинув свої державні посади, розчарований неможливістю реформувати систему.

Отже, ця книжка дає у доволі стислій формі знання про Україну, які необхідні кожному, хто намагається зрозуміти, що відбувається в цій країні. Доступне за викладом і стисле за змістом видання, яке починається з короткої хронології від Київської Русі до Мінських угод 2015 р. та закінчується списком літератури для подальшого вивчення, дозволяє ознайомитися з Україною за кілька годин – швидше, аніж триває, наприклад, політ з Нью-Йорка до Києва. Лишається сподіватися, що її читатимуть журналісти і експерти, котрі пишуть про Україну і котрі не завжди розуміють важливих історичних контекстів, без яких будь-який аналіз буде неповний.

Оксана ДУДКО

Simon Rabinovitch. *Jewish Rights, National Rites. Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia* (Stanford: Stanford University Press, 2014)

Перша монографія викладача Бостонського університету Саймона Рабіновича «Єврейські права, національні обряди. Націоналізм та автономія в імперській та революційній Росії» досліджує ідею єврейського нетериторіального автономізму, яку сформулював впливовий історик та політик Шимон Дубнов на зламі XIX–XX ст. Книга Рабіновича розпочинається аналізом ідей Дубнова і простежує розвиток автономістської ідеї аж до початку 1920-х рр., коли вона втратила свою актуальність з утворенням СРСР. Монографія Рабіновича, однак, не обмежується розглядом концепції Дубнова. Рабінович ставить перед собою амбітнішу мету: його книга є спробою синтетичної інтелектуальної і політичної історії єврейського національного руху в Російській імперії.

Книгу можна умовно розділити на дві частини. У перших двох розділах Рабінович аналізує сформульовані Дубновим інтелектуальні витоки та теоретичні підстави автономістської ідеї. У решті розділів ідеться про поширення автономістської ідеї та її інкорпорацію у програми різних єврейських політичних партій, а також про практичні спроби втілення автономістської ідеї в пізньоімперський період. Важливим аспектом книги є те, що Рабінович не обмежується розглядом автономізму в контексті єврейської громади, а вплітає його в історію російського ліберального руху та історію транснаціонального трансферу ідей про національну автономію і самовизначення націй.

На підставі аналізу праць Дубнова, програм єврейських політичних партій, публіцистики, преси та листування єврейських інтелектуалів Рабінович доходить висновку, що на початку XX ст. ідея єврейської автономії стала «політичним мейнстримом» у Російській імперії¹. Утім, інкорпоровши автономістську ідею у свої програми, різні політичні течії по-різному її уявляли. Для Дубнова і створеної ним партії Фолькспартай (Народної партії) автономізм був можливістю вберегти єврейську громаду від асиміляції

¹ Simon Rabinovitch, *Jewish Rights, National Rites. Nationalism and Autonomy in Late Imperial and Revolutionary Russia* (Stanford: Stanford University Press, 2014), 2.

і передумовою модернізації єврейського громадського життя. Натомість єврейські ліберали вважали її частиною ширшого проекту демократизації Російської імперії і боротьби за загальні громадянські права. Для націоналістів вона була лише етапом реалізації головної мети – єврейської незалежності. Соціалісти включали ті аспекти, які стосувалися культурної автономії, натомість відкидаючи національний вимір. Книга «Єврейські права, національні обряди» прослідковує політичні трансформації автономістської концепції у хронологічній перспективі, виділяючи в окремі розділи періоди революції 1905–1907 рр., Першої світової війни та Революції 1917 р.

У першому розділі книги, присвяченому походженню ідеї автономізму, Рабінович наголошує на магістральній ролі Дубнова у формулюванні найбільш завершеної концепції єврейської автономії. У серії есеїв, написаних упродовж 1897–1906 рр., Дубнов стверджував, що євреї Російської імперії повинні вимагати місцеве й національне самоврядування, яке стане основою нетериторіальної автономії євреїв Російської імперії. Отже, у програмі Дубнова йшлося не просто про громадянську рівність, а про національні колективні права єврейської громади. Власне, нетериторіальність була особливістю єврейської концепції автономізму. На відміну від інших національних програм, Дубнов не вважав окрему територію беззастережною умовою автономії. Не окрема територія, а громадське самоврядування, мова та національна освіта повинні були стати ядром єврейської автономії у Російській імперії.

Як демонструє розвідка Рабіновича, у формулюванні дубновських політичних чи за його власним визначенням «соціологічних» ідей чільну роль відігравала історична уява. Для прикладу, прототипом самоврядної моделі нетериторіальної автономії Дубнова була успішна діяльність єврейського кагалу – органу общинного самоврядування, що існував у Речі Посполитій (XVI–XVII ст.) та Російській імперії (1772–1844). Рабінович показує, що задум Дубнова відновити автономію на основі кагалу був революційним для свого часу, оскільки кагал мав дуже негативні коннотації в тогочасній Російській імперії². Шукаючи взірців в історії, Дубнов, однак, не пропонував реставрацію традиції. Натомість йому йшлося про створення нового секулярного й демократичного органу самоврядування замість релігійного й олігархічного кагалу (с. 79). Змінюючи релігію, культура повинна була посісти місце основного чинника консолідації в новій громаді. Отже, як підкреслює Рабінович, модель Дубнова була своєрідним містком між традицією і модерністю (с. 39).

² Як показано у книзі, причиною негативного образу кагалу була дуже популярна публікація Якова Брафмана «Книга кагалу», у якій він стверджував, що кагал був основою «єврейського сепаратизму» і навіть «створив» Талмуд для посилення свого контролю над єврейською общиною. Погляди Брафмана, як стверджує Рабінович, стали основою російської юдофобії у XIX ст. Детальніше див.: Rabinovitch, 35–36.

Описуючи роль історичних інтерпретацій у формулюванні політичних тез Дубнова, Рабінович порушує загалом ширше питання про взаємозв'язок між творенням національних історіографій і концептуалізацією національних проєктів. Наприклад, цікавим було би порівняння ідей Дубнова з поглядами Михайла Грушевського. Дубнов, подібно як і Михайло Грушевський в українському русі, відіграв важливу роль в окресленні єврейського національного проєкту. Прикметно, що і Дубнов, і Грушевський, хоч і належали до політичних еліт, мали вплив на ширшу громадськість передусім як історики. Як зазначає Рабінович, в опитуванні 1910 р. 43 % київських студентів відзначали, що читали праці Дубнова (с. 18–19). Ба більше, для Дубнова, як і для Грушевського, історія була відправною точкою для формулювання політичних концепцій. Обидва шукали обґрунтування своїх політичних ідей в історичному минулому. У монографії «Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського» історик Сергій Плохій показує, що історіографічна схема Грушевського, яка виокремлювала історію України у самостійну ділянку, мала далекосяжні політичні наслідки. Як демонструє дослідження Плохія, легітимізація окремої української національної історіографії не тільки сприяла політизації українського руху і кшталтуванню української модерної ідентичності, але й стала викликом для російського імперського наративу³. Хоч Рабінович не приділяє так багато уваги, як Плохій, детальному аналізу взаємозв'язку між історичним доробком Дубнова і політизацією єврейського руху, він доходить подібних висновків: історичне знання мало безпосередній вплив на формування модерних програм про самовизначення націй.

Якщо перші два розділи фокусувалися на політичних ідеях та історичних витоках автономістської концепції, то умовна друга частина книги є послідовним хронологічним оглядом функціонування автономістських ідей в атмосфері турбулентного імперського ландшафту початку ХХ ст. Революцію 1905–1907 рр. Рабінович бачить як момент «кризи і можливостей»⁴. Зокрема під час революції відбулася загальна політизація єврейського руху. Євреї не мали власної національної фракції у Думі, однак тринадцять єврейських делегатів були обрані від партій кадетів і трудовиків (с. 95). Отже, перша Дума стала платформою для ширшого обговорення ідей федералізму й автономії. Важливим наслідком революції було створення «Союзу за досягнення повноправності єврейського народу в Росії». Як зазначає Рабінович, «Союз за досягнення повноправності став основним засобом для встановлення принципів автономізму в єврейському політичному мейнстрімі»⁵. Однак царський уряд швидко відмовився від своїх ліберальних політичних гасел. До того ж серед ширшого населення популярності набирали конспірологічні теорії про провину євреїв у розхитуванні імперії. Отже, хоч внаслідок

³ Детальніше див.: Serhy Plokhy, "Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History." University of Toronto Press, 2005.

⁴ Rabinovitch, 117.

⁵ Rabinovitch, 91.

революції 1905–1907 рр. концепція національної автономії стала фундаментальною вимогою єврейських політичних еліт, втілення її навіть в умовах революційних змін було неможливе.

Якщо у третьому розділі Рабінович аналізує виникнення спільного політичного дискурсу, то четвертий розділ, присвячений періоду 1907–1914 рр., фокусується на громадській сфері. Як демонструє у своїй книзі Рабінович, практичне втілення автономізму відбувалося не в політичній, а у громадській сфері. По-перше, фінансовані філантропами численні товариства та часописи, серед яких журнал «Єврейський світ», Єврейське літературне товариство, Єврейське історико-етнографічне товариство, створили спільну інтелектуальну платформу для подальших теоретичних дискусій про національні права. Наприклад, відбулися дві великі конференції у Чернівцях (1908) та Ковно (1909), де під час дебатів про майбутнє єврейської автономії з особливою чіткістю проявилися різні поділи, що існували серед євреїв Російської імперії. На конференції у Ковно виникли дві конкурентні дефініції єврейської громади: частина учасників уважала, що єврейське самоврядування повинно залишатися релігійним, натомість інша половина стверджувала, що громада повинна бути світською (с. 130–135). Важливі дискусії відбувалися також на конференції у Чернівцях, що була присвячена мові ідиш. З одного боку, ідиш став символом автономізму. З другого боку, Рабінович відзначає парадокси «їдишизації» – незважаючи на промоцію ідишу, більшість його популяризаторів послуговувалася російською на щодень. Власне, згадані процеси творення культурних інституцій і теоретичних обговорень сутності єврейської ідеї відіграли ключову роль у подальшій інституалізації єврейської автономії під час Першої світової війни.

Виділяючи Першу світову війну як ключовий період розвитку автономістської ідеї, Рабінович стверджує, що під час війни виникла так звана «протоавтономія» єврейської громади. Парадоксально, але передумовою протоавтономії стали масові депортації єврейського населення, під час яких за різними підрахунками було переміщено від 500 тис. до 1 млн євреїв з прифронтових західних областей Російської імперії. Російський уряд, який не міг впоратися з ним же ініційованою кризою біженства, де-факто надав більше прав єврейській громаді для організації допомоги виселеному єврейському населенню. Зокрема, імперська адміністрація фінансувала ключову благодійну організацію «Єврейський комітет допомоги жертвам війни» (ЕКОПО). Забезпечуючи понад 50 % бюджету ЕКОПО, російський уряд фактично не втручався у його діяльність, залишаючи організації досить широку автономію. Як зазначає Рабінович, такі широкі права, які мав ЕКОПО під час війни, були немислимі перед її початком. Хоч Рабінович виділяє Першу світову війну як «пік розвитку» автономістських ідей, він, однак, розглядає війну тільки в контексті самоорганізації єврейських еліт для подолання кризи біженства. На жаль, Автор не приділяє більшій уваги зміні політичного курсу імперської влади, а також загальній риториці імперських еліт, які обіцяли автономні права іншим національностям. У цьому контексті варто згадати статтю Марка фон Гагена, де він показує, що дискурс

імперських еліт про право націй на самовизначення разом з мілітаризацією етнічних прагнень мали безпосередній вплив на актуалізацію етнічних ідентичностей і політизацію національних рухів. Наприклад, обіцянки польської автономії, створення німцями фінських офіцерських корпусів, національна агітація серед українських військовополонених і формування чеських волонтерських корпусів у царській армії подавали іншим національностям надії на можливість реалізації їхніх національних аспірацій⁶. На жаль, Рабінович менш зацікавлений у дослідженні взаємозв'язку між війною і політизацією національних рухів. Натомість його дослідження фокусується на формуванні інституційної та інфраструктурної платформи для єврейської автономії.

Власне, для Рабіновича не зміна дискурсу імперських еліт, а організаційний розвиток єврейського руху був основним маркером автономізації єврейської громади під час війни. Завдяки загальноімперському масштабу, розгалуженій мережі відділень і представництв (142 комітети і агенти у 160 місцевостях), за словами Рабіновича, ЕКОПО став своєрідним єврейським протоурядом, а філії ЕКОПО почали виконувати функції самоврядних громад. Ба більше, під егідою ЕКОПО об'єдналися найвпливовіші єврейські організації – Товариство поширення просвітництва, Товариство ремісничої праці, Єврейська асоціація колонізації, Товариство охорони здоров'я євреїв. Отже, не тільки з огляду на успішну гуманітарну діяльність ЕКОПО, але й її ключову роль у консолідації єврейського руху, організацію було вирішено не розпускати після війни.

Іншим важливим аспектом діяльності ЕКОПО стало формування нового покоління професійних кадрів, які почали відігравати дедалі помітнішу роль у єврейському національному русі. Якщо на початку ХХ ст. політичні важелі концентрувалися в руках петербурзьких фінансових еліт, то під час війни поява нової верстви спеціалістів диверсифікувала національний рух; молоді професіонали кинули виклик старим елітам. На жаль, вибраний Рабіновичем жанр політичної та інтелектуальної історії, не дає змогу детальніше прослідкувати колективну біографію «нових» професіоналів, їхнє соціальне походження, політичні погляди та самоідентифікацію. Наприклад, не до кінця зрозумілою є роль самих біженців у діяльності взаємодопомогових товариств і творенні нової верстви професіоналів. Також Рабіновичу менш цікавий процес націоналізації депортованого єврейського населення. На відміну від Пітера Гетрелла, який стверджує, що поява нової соціальної категорії біженців вплинула на переформатування колективних ідентичностей і посилення національних сентиментів, Рабінович радше наголошує, що біженці стали каталізатором інституалізації єврейського руху⁷.

⁶ Детальніше див.: Mark Von Hagen, "The Great War and the Mobilization of Ethnicity in the Russian Empire," in Barnett Rubin and Jack Snyder, eds. *Post-Soviet Political Order: Conflict and State-building*. New York: Routledge, 1998: 34–57.

⁷ Про біженство і конструювання національних ідентичностей див. Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia during World War I* (Bloomington: Indiana University Press, 1999), 141–170.

Хоч аргумент Рабіновича про націоналізацію єврейських еліт є переконливим, ступінь проникнення цих ідей у різні суспільні верстви залишається незрозумілим⁸.

Хоча в книжці не до кінця артикульовано, якою мірою автономістська ідея охопила різні верстви єврейського населення Російської імперії, уваги заслуговує аналіз Рабіновича дискусій про єврейські права у світовій діяспорі. Зокрема Рабінович фокусується на політичних дебатах про єврейські національні права під час Паризької мирної конференції. На ній єврейські делегації з різних частин світу поділилися на два табори. Східноєвропейське і американське єврейство зайняло спільну позицію і вимагало єврейської автономії за національним принципом. Натомість англійська і французька делегації відстоювали більш помірковану позицію: вони пропонували надати євреям громадянські права без визнання їх окремою нацією. Загалом дебати на Паризькій мирній конференції показали, що ідея єврейського національної автономії була приреченою з огляду на цілком нові політичні умови. Як підкреслює Рабінович: «Парадоксом єврейської політики після Першої світової війни є те, що євреї у всіх нових державах дотримувалися ідеї, що їхні права будуть найкраще забезпечені у федеративній, децентралізованій моделі [держави] якраз у момент перемоги на міжнародній арені ідеї національної держави»⁹. Повоєнна Європа була часом тріумфу національних держав, тоді як євреї пов'язували свої перспективи з багатонаціональними федераціями.

Власне, повоєнній траєкторії розвитку автономістської ідеї присвячені два останні розділи книги. Зокрема цікавим є короткий підрозділ, де Рабінович аналізує «долю» єврейської автономії в Українській Народній Республіці. Рабінович стверджує, що попри єврейські погроми, хаос і насильство громадянських воєн та території сучасної України, єврейська автономія могла мати шанс у межах Української Народної Республіки. Центральна Рада визнавала право національних меншин, включно з євреями, на національну та персональну автономію, тому більшість єврейських партій підтримувала українську владу навіть попри розгул насильства. Як зазначає Рабінович, «перспективи єврейської автономії, якщо б більшовики захопили контроль над Україною, виглядали похмуро порівняно з українською незалежністю»¹⁰. Однак шанси збереження незалежної Української держави були мізерними. 1919 року на території сучасної України панувала багатовимірна громадянська війна, а Центральна рада фактично не мала реальної влади.

⁸ Варто, однак, відзначити, що Рабінович пропонує цікаву розвідку електоральної поведінки єврейського населення у 1917 р. Автор порівнює поведінку єврейських виборців з голосуванням українських селян. Рабінович погоджується з Грегором Суні, який стверджує, що підтримка євреями та українцями власних національних партій пояснювалася передусім лояльністю до місцевих кандидатів, що говорили «мовою виборців», а не різким зростанням національної самосвідомості. Детальніше див.: Rabinovitch, 240–243.

⁹ Rabinovitch, 257–258.

¹⁰ Ibid., 255.

Якщо в Українській Народній Республіці існувала принаймні теоретична можливість створення єврейської автономії, у межах більшовицької держави в неї не було жодних шансів. Обидва більшовицькі лідери – Ленін і Сталін – негативно ставилися до ідеї надання євреям окремих національних прав. Ленін визнавав, що євреїв переслідували у Російській імперії, однак він убачав вирішення проблеми шляхом асиміляції, а не автономізації євреїв. Погляди Сталіна були радикальнішими – він взагалі не вважав євреїв окремою національністю. Хоча більшовики створили єврейські комітети, такий крок мав лише тимчасове прагматичне значення. У такий спосіб більшовики сподівалися заручитися підтримкою міського населення, з-поміж якого євреї становили значний відсоток. Отже, перемога більшовицького проекту означала кінець ідеї автономізму. Однак, як підсумовує Рабінович, поразка автономії у Російській імперії, не означала загальної поразки автономістських ідей. Унаслідок цього Палестина стала місцем реалізації автономістських прагнень, які були важливою передумовою створення незалежного Ізраїлю.

Загалом книга «Єврейські права, національні обряди» є детальним та добре аргументованим дослідженням, що пропонує розгорнутий погляд на поширення єврейської національної ідеї і спроби досягнення нетериторіальної автономії в Російській імперії. Слід, однак, пам'ятати, що розвідка Рабіновича є передусім історією політичних ідей, тому буде радше цікавою дослідникам політичної та інтелектуальної історії, аніж соціальним і культурним історикам. Попри це, безперечним досягненням книги є всеохопний аналіз концепції нетериторіального автономізму Дубнова і її політичної еволюції в умовах радикальних революційних та воєнних потрясінь початку ХХ ст. Отже, книга є важливою не тільки для розуміння історії єврейського національного руху в пізньоімперській Росії, але й є важливим внеском у дослідження модерних націоналізмів у Східній Європі. Ба більше, «Єврейські права, національні обряди» розповідають історію єврейського автономізму, що розвивався у безпосередній хронологічній та територіальній близькості з іншими національними проектами, зокрема українським. Тому книга, безперечно, заслуговує на увагу як дослідників українського руху, так і всіх, хто цікавиться багатонаціональною історією Російської та Австро-Угорської імперій.